

**Metoda tworzenia słowników
ilustrowanych dawniej i dziś
(*Słownik ilustrowany języka polskiego*
M. Arcta oraz *Ilustrowany słownik języka
polskiego* pod red. E. Sobol)**

Leksykografia jest bodajże jedną z najbardziej fascynujących form ludzkiej aktywności o charakterze intelektualnym. Jest zarazem sztuką, jak i rzemiosłem. Każdy słownik jest niepowtarzalnością całością, na którą patrzeć można, choć niewiele osób tak robi, jako na swoistego rodzaju tekst. Jest to całościowa wypowiedź, naznaczona osobowością autora czy autorów, ich poglądem na świat, otaczającą rzeczywistością, posiada wreszcie zaprojektowanego w sposób mniej lub bardziej eksplicytny odbiorcę. Leksykografia, jak zostało to nadmienione, jest również rzemiosłem. Zapoznanie się z jej tajnikami, praktykowanie jej przypomina niejednokrotnie żmudną pracę średniowiecznego czy nowożytnego czeladnika, który, aby zostać mistrzem, powtarzać musi po tysiącokroć pewne działania w ściśle wyznaczonej kolejności. Wspomnieć należy również o tym, że słownik pozostaje w bezpośrednim związku z wzorcami przekazywania wiedzy, charakterystycznymi dla epoki, w której powstał. Dzieło leksykograficzne może im wiernie podlegać, bądź, niczym twór artystyczny, kontestować je w sposób mniej czy bardziej twórczy.

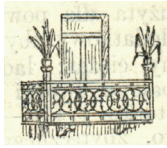
Ową swoistą dynamikę dialogu i opozycyjności w czasie zamierzam pokazać na przykładzie słownikowej techniki ilustracyjnej, znamiennej dla *Słownika ilustrowanego języka polskiego* Michała Arcta (1916) oraz *Ilustrowanego słownika języka polskiego* pod red. Eżbiety Sobol (1999). Oba opracowania reprezentują niezwykle rzadki w polskiej leksykografii ogólnej typ prezentacji znaczeń, w którym eksplikacji słownej wybranych sensów towarzyszy ilustracja graficzna. Przeznaczone są dla odbiorcy ogólnego, nie tylko dla osób uczących się języka polskiego jako obcego (por. Kurzowa 1999) czy dzieci. Analizowane słowniki

dzieli natomiast ponad osiemdziesiąt lat, w czasie których Polska dwukrotnie stała się areną działań wojennych, trzykrotnie odzyskiwała suwerenność (w 1918, 1945 i 1989 roku) i odbudowywała czy też przebudowywała się w określony sposób kulturowo. W tym czasie również leksykografia ulegała przemianom, stając się profesjonalną i autonomiczną dziedziną aktywności umysłowej.

Pomimo tych różnic, dziejowych, kulturowych, leksykograficznych, które rzekomy dialog obu słowników powinny ograniczać do minimum, opracowania M. Arcta i E. Sobol, jak się przekonamy, wiele łączy, zwłaszcza pod względem multimodalnej techniki objaśniania znaczeń. Jak zresztą czytamy w przedmowie autorstwa Elżbiety Sobol: „Inspiracją do opracowania słownika z ilustracjami był dla nas przedwojenny *Słownik ilustrowany języka polskiego* Michała Arcta. Po wojnie nikt podobnego słownika na nowo nie opracował. A szkoda (...)” (Sobol 1999). W tekście wskazane zostaną zarówno elementy wspólne, jak i różnice między analizowanymi słownikami. Akcent zostanie położony na pola tematyczne (semantyczne), w których obrębie w jednym lub obu słownikach występuje szczególnie dużo lub przeciwnie, niewiele ilustracji graficznych, towarzyszących definicjom.

Wybór tematu nie jest przypadkowy. Pomimo upływu lat, wiedza leksykografów na temat ilustrowania słowników jest wciąż niewystarczająca. Namacalnym dowodem tego stanu rzeczy jest kondycja ilustrowanych słowników ogólnych, także internetowych, którą trudno uznać za satysfakcjonującą w naznaczonym hipertekstualnością i wielokodowością uniwersum współczesnej komunikacji. W ostatnim trzydziestoleciu powstała co prawda pewna liczba prac dotyczących leksykografii ilustrowanej (por. Al-Kasimi 1977, Hupka 1989, Stein 1991, Gangla 2001, Lew, Doroszevska 2009, Kemmer 2014, Biesaga 2016), niemniej jednak wiedza na ten temat ma wciąż charakter przyczynkowy. Cechuje ją w szczególności brak głębszej analizy materiału od strony semantycznej. Chodzi zwłaszcza o informację na temat pól semantycznych możliwych w mniejszym lub większym stopniu do ilustrowania, postrzeganych w perspektywie leksykonu jako całości, a nie w perspektywie pól tematycznych już ilustrowanych w istniejących słownikach. Spojrzenie na problem z punktu widzenia wyłącznie zawartości graficznej opracowań referencyjnych skutkuje powielaniem istniejących, mniej czy bardziej intuicyjnych, strategii leksykograficznych. Natomiast analiza pól już ilustrowanych, dokonywana przy spojrzeniu na tematyczny podział słownictwa danego języka jako całości, pozwoli nam dostrzec luki możliwe do uzupełnienia.

Podstawą rozważań materiałowych w tekście będą wszystkie hasła z obu słowników, które rozpoczynają się na literę A bądź B i w których przynajmniej jedno ze znaczeń znajdujących się pod główką objaśniane jest za pomocą kodów werbalnego i wizualnego. W obu słownikach w ten sposób mogą być bowiem charakteryzowane znaczenia zarówno wyrazów pojedynczych, np.:

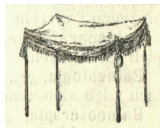
balkon, *fr.*, ganek na piętrze, oparty na słupach lub kroksztynach i otoczony barjerą, poręczą (fig.). [Arct 36¹],

jak i jednostek wielowyrazowych wkomponowanych w hasła odnoszące się do wyrazów pojedynczych:

bagno (...) 2. *bot.* «wiecznie zielony niski krzew, rosnący na terenach podmokłych» Δ b. zwyczajne «gatunek bagna odznaczający się białymi kwiatami i skórzastymi liśćmi wydającymi silną woń» [Sobol 54].

W efekcie udało się wyróżnić w obu słownikach 294 hasła z ilustracjami. Jest to liczba niebagatelna, jeśli weźmiemy pod uwagę, że analizowane były tylko dwie początkowe litery alfabetu. Niektóre z haseł (dokładnie 77) są wspólne dla obu słowników (niemal 1/3 zasobu ilustracyjnego). W tej liczbie mieści się 71 haseł, w których autorzy obu opracowań objaśniali wielokodowo te same znaczenia, np. *baldachim*:

łc., rodzaj osłony lub nakrycia, stałego albo przenośnego, na słupkach, zrobionego z materji, drzewa, kamienia lub metalu służącego do uroczystości (fig.). [Arct 35]

m IV, D. –u «osłona w kształcie daszka z tkaniny, drewna lub metalu, przenośna albo umocowana» [Sobol 55]

i 6 haseł, które były pod względem formy wyjściowej w obu słownikach tożsame, niemniej w ich obrębie autorzy obu słowników ilustrowali odmienne znaczenia, np. *bokser*:

¹ Ze względu na konieczność wielokrotnego przywoływania fragmentów analizowanych słowników przypisy bibliograficzne będą uwzględniały stronę, z której ilustracja pochodzi, bez podania roku wydania. Hasła pozbawione zostaną również fragmentów zawierających informację gramatyczną, nierelevantną dla niniejszego tekstu.

ang., (...); żelazko z 4 otworami na palce, z niskimi kolcami, służące do obrony (fig.). [Arct 67]

(...) 2. «pies obronny mający kwadratową głowę, krótki pysk, krępą budowę ciała, krótką, gładką sierść» [Sobol 79].

Szczególną trudność przyniosły przypadki wątpliwe, w których trzeba było zdecydować, czy do czynienia mamy z tym samym hasłem lub ilustrowanym znaczeniem, czy też z odmienną całością. O ile łatwo można było utożsamić hasła *akselbanty* (Arct 7) i *akselbant* (Sobol 31), o tyle zdarzały się pary bardziej wątpliwe. W celu odróżnienia bądź utożsamienia haseł i znaczeń posługiwaliśmy się wiedzą dostarczoną przez autorów oraz dodatkowymi źródłami internetowymi. Na przykład w przypadku haseł *amarylka* (Arct 12) i *amarylis* (Sobol 35), po przestudiowaniu zawartości haseł i informacji w ogólnodostępnych źródłach, można było pokusić się o ich utożsamienie. .

amarylka inaczej: narcyzowa lilja, roślina o kwiecie czerwonym (fig.) [Arct 12]

amarylis „roślina ozdobna o lejkowatych czerwonych kwiatach zebranych po kilka na szczycie łodygi, hodowana w doniczkach”. [Sobol 35]

Poza 71 hasłami wspólnymi ilustracyjnie dla obu słowników (ta sama główka, etykieta całości), *Słownik ilustrowany języka polskiego* M. Arcta przynosi 181 dodatkowych haseł z rysunkami, a *Ilustrowany słownik języka polskiego* pod red. E. Sobol – 36 dodatkowych haseł ilustrowanych. Jak więc widać, pod względem liczby ilustracji słownik Arcta jest znaczenie bogatszy.

Aby móc dokonać podziału materiału na pola tematyczne, odeszliśmy od artykułu hasłowego jako jednostki analizy ku konkretnemu znaczeniu, objaśnianemu za pomocą definicji oraz ilustracji. Pojedyncze znaczenie będzie zatem stanowiło podstawowy punkt odniesienia. Następnie został przyjęty podział tematyczny leksykonu języka polskiego jako całości. Wykorzystana została tutaj propozycja klasyfikacji tematycznej słownictwa sformułowana przez B. Batko-Tokarz (2008). Podział używany jest z powodzeniem od 2007 roku do dyferencjacji

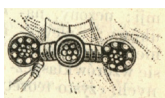
tematycznej całości słownictwa współczesnej polszczyzny, a w 2013 roku został, po ponad pięciu latach funkcjonowania, krytycznie zrewidowany i udoskonalony. Daje więc gwarancję odpowiedniości semantycznej i kulturowej w stosunku do leksyki dzisiejszego języka polskiego.

W świetle tego podziału słownictwo, wyłączając jednostki atematyczne (np. *być czy przerodzić się*), da się podzielić na siedem głównych pól tematycznych:

- a. człowiek jako istota fizyczna;
- b. człowiek jako istota psychiczna;
- c. codzienne życie człowieka;
- d. człowiek w społeczeństwie;
- e. człowiek i technika;
- f. człowiek i przyroda;
- g. kategorie fizyczne.

Do każdego głównego pola tematycznego przynależą dwa stopnie podpól (np. 1. człowiek jako istota fizyczna, 2. budowa i funkcjonowanie ciała ludzkiego, 3. części ciała, elementy i substancje składowe). Przejęty podział pól tematycznych będzie miał oczywiście charakter wyjściowy, nie zostanie natomiast wyzyskany bezkrytycznie. W przypadku kilku pól analiza zostanie pogłębiona, w przypadku innych – wnioski będą wymagały swego rodzaju spłaszczenia, co posłuży lepszej czytelności wyników.

Jeżeli chodzi o analizowane znaczenia, w zdecydowanej większości możliwe było przyporządkowanie ich do jednego pola tematycznego. Pojawiła się jednak niewielka liczba sensów, które trzeba było włączyć do dwóch pól równocześnie, aby uniknąć zbytniego uproszczenia wyników, np. w przypadku znaczenia wyrazu *agrafa*, pochodzącego ze słownika Arcta:

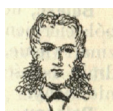
agrafa, *fr.*, klamra, ozdobna sprzączka (fig.). [Arct 5]

zostało ono włączone do dwóch subpól tematycznych w ramach pola głównego *codzienne życie człowieka: ubranie oraz sprzęty domowe i przedmioty codziennego użytku*.

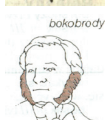
Analizę rozpoczniemy w sposób właściwy punktowi widzenia szeregu paradygmatów obszarów współczesnej lingwistyki (kognitywistyka, socjolingwistyka czy leksykografia), czyli od pól tematycznych odnoszących się bezpośrednio do człowieka (antropocentryczny punkt widzenia).

I. CZŁOWIEK JAKO ISTOTA FIZYCZNA

Jeżeli weźmiemy pod uwagę pola znaczeniowe związane z pierwszą kategorią główną: *człowiek jako istota fizyczna*, okaże się, że słowniki Arcta i Sobol objaśniają wielokodowo subpola tematyczne odnoszące się do części ciała, pielęgnacji ciała, leków i sposobów leczenia. Co ciekawe, słownik pod red. E. Sobol nie objaśnia tu jako jedynego żadnego znaczenia. Współdzieli natomiast ze słownikiem Arcta eksplikację znaczeń słów: *bokobrody* i *binokle*, por.:

bokobrody, zarost po obu bokach twarzy, baki, bakiembardy, faworyty (fig.). [Arct 67]

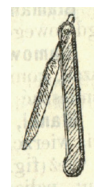
bokobrody „zarost po obu stronach twarzy; baki” [Sobol 79].

Opracowaniem z szerszym bogactwem znaczeń, zwłaszcza w polu części ciała (*aorta*, *biodro*, *błędnik*) oraz leków i sposobów leczenia (*bandaż*, *bańka*, *bason*, *bistur*, *trąbka akustyczna* [hasło *akustyczny*]), jest słownik Arcta, np.:

biodro, kłąb, wydatna część po obu bokach ciała ludzkiego niżej pasa (fig. B). [Arct 58]

bistur, *fr.*, mały nożyk chirurgiczny, lancet (fig.). [Arct 59].

II. CODZIENNE ŻYCIE CZŁOWIEKA

Nieco większy rozrzut wyników odnaleźć można w polu głównym *codzienne życie człowieka*. W obu słownikach znajdziemy ilustracje znaczeń odnoszących się do sprzętów domowych i przedmiotów codziennego użytku, np.: *amfora*, *budzik*. Słownik pod red. E. Sobol charakteryzuje ponadto znaczenie słowa *baryłka*. Natomiast to słownik Arcta przynosi eksplikacje znaczeń związanych ze sprzętami domowymi i przedmiotami używanymi na co dzień, zwłaszcza różnego rodzaju naczyniami (*agrafa*, *antaba*, *balon*, *bańka*, *beczka*, *bocianka*, *bosak*), np.:

bocianka, flaszka pękata o długiej szyjce (fig.). [Arct 65].

Pojedyncze ilustrowane znaczenia znajdziemy w obu słownikach dla pod-
pola *meble i wystrój wnętrz*. Oba opracowania objaśniają, czym są *abażur* i *bal-
dachim*. Ze słownika Arcta dowiemy się również, czym są *ampla* i *biurko*.

biurko, *zdr.* od biuro, rodzaj stołu do pisania, kantorek (fig.)
[Arct 59]

Przewagę ilustracyjną słownika Arcta zaobserwujemy w polu tematycznym
związany z ubraniami. W słowniku E. Sobol omówione zostało multimodalnie
znaczenie jedynie dwóch wyrazów: *beret* i *burnus*.

burnus „długie szerokie okrycie z kapturem, zwykle z grubej wełny,
noszone w krajach arabskich” [Sobol 90]

Dzięki obu słownikom dowiedzieć się możemy, czym są
akselbant [S]/*akselbanty*[A], *biret*, *bolero*, *bransoletka*.

akselbanty – splecione sznurki złote, srebrne, a. wełniane, zawieszone
na ramieniu przy mundurze wojskowym, zakończone ołówkami
(fig.) [Arct 7]

akselbant „srebrny lub złoty sznur noszony na
ramieniu przy mundurze oficerskim lub galo-
wym” [Sobol 31],

natomiast to słownik Arcta przynosi prawdziwe bogactwo w zakresie pola tema-
tycznego ubrań i ozdób, wdzięcznego do ilustrowania znaczeń wielokodowo
(*agrafa*, *bandolet*, *basztyk*, *batorówka*, *bawet*, *beduina*, *bekiesza*, *bermyca*, *bicz
korali*, *budka*, *bufa*, *buljony*, *buncik*, *bunda*), np.:

bawet, szpiczaste, sztywne zakończenie stanika kobiecego (fig.).
[Arct 43]

budka (...) zakrycie, zasłona, kapelusz damski głą-
boki z dużymi brzegami, zachodzącymi na twarz
(fig.). [Arct 80]

bunda, długie wierzchnie ubranie mężczyzny (fig.), burka, burnus.
[Arct 83].

Dziwi dość szczątkowe wyzyskanie w obu słownikach ciekawych podpół odnoszących się do elementów codziennego życia człowieka, np.: jedzenia: *baumkuch*, *brytwana* [A]; czasu wolnego: *as* [S], *amazonka*, *bąk*, *bilard*, *bilbokiet* [A] czy sportu: *akrobacja*, *atleta*, *bobslej* [S], *balans* [A], por.:

baumkuch, gatunek ciasta w kształcie piramidy ze sterzącymi soplami (fig.). [Arct 43]

bilbokiet, zabawka składająca się z rączki, na której jest czareczka do chwytania uwiązanej kulki (fig.). [Arct 58]

akrobacja „wykonywanie trudnych ćwiczeń gimnastycznych lub ewolucji lotniczych; także: same te ćwiczenia lub ewolucje” [Sobol 30].

III. CZŁOWIEK JAKO ISTOTA PSYCHICZNA

Przewaga ilustracyjna słownika Arcta jest natomiast zredukowana w polu tematycznym *działalność artystyczna człowieka*, przynależącym do pola głównego *człowiek jako istota psychiczna*. Subpole *działalność artystyczna* gromadzi słownictwo związane ze sztukami pięknymi. W dziale sztuk plastycznych oba słowniki objaśniają znaczenia słów: *arabesk*[A]/*arabeska*[S], *akant*, *aniołek*. W słowniku pod red. E. Sobol pojawia się ilustracja przy hasłach *barokowy*, opisana jako *mebel barokowy* oraz *biedermeier*, por.:

barokowy „właściwy barokowi, charakterystyczny dla baroku”: Architektura b-a. B. dwór, kościół. B-e meble. [Sobol 59]

Autorzy słownika Arcta pokusili się natomiast o zilustrowanie znaczeń wyrazów: *akroter*, *alagrek*, *barok*, *biust*, *blejtram*.

alagrek, desień grecki, złożony z linii wyłącznie prostych i łamanych (fig.) [Arct 9].

Dość równomierne wyzyskanie możliwości ilustracyjnych obserwujemy również w polu *muzyka*, zwłaszcza w odniesieniu do instrumentów muzycznych. Słownik E. Sobol objaśnia znaczenia wyrazów *akordeon* i *banjo*. Oba słowniki eksplikują znaczenia słów: *altówka*, *bałabajka*[A]/*bałałajka*[A, S], *bębenek*. Ze słownika Arcta dowiemy się ponadto, czym są *arfa*/*harfa*, *bandura*, *basetla*, *bęben* oraz, co ciekawe, *bas* i *bemol*.

bas (...) klucz muzyczny basowy (fig.) (...) [Arct 42]

bemol (skr. b.) w muz., znak znizenia nuty o pół tonu (fig.) [Arct 47].

O wiele gorzej prezentują się pod względem ilustracyjnym znaczenia związane z teatrem. Notujemy tu tylko *baletnicę* w słowniku pod red. E. Sobol oraz w obu słownikach *arlekina*. Jak więc widać, tendencja do ilustrowania znaczeń elementów sztuki plastycznej i instrumentów muzycznych jest trwała, pomimo upływu lat.

IV. CZŁOWIEK W SPOŁECZEŃSTWIE

Przewaga słownika Arcta powraca w polu tematycznym *tradycja*, przynależącym do pola głównego *człowiek w społeczeństwie* i gromadzącym słownictwo związane znaczeniowo ze zwyczajami i obyczajami, uroczystościami i świętami, wierzeniami i przesadami, światem dawnych epok i wydarzeniami historycznymi. O ile słownik pod red. E. Sobol notuje samodzielnie wyłącznie *bombkę choinkową*, oba zaś słowniki ilustrują znaczenie wyrazu *aureola*, słownik Arcta ilustruje elementy tradycji dość chętnie. Ukazywane są na jego kartach postaci mitologiczne (*amor*, *apollin/apollo*, *bachantka*), bóstwa pogańskie (*bałwan*, *bożek/bożyszcze/bałwan pogański*) oraz znaki zodiaku (*baran*, *byk*). Jak się wydaje, aktywizacja tych pól we wspomnianym słowniku ma dużo wspólnego z ówczesnym kształtem życia intelektualnego. Było one naznaczone fascynacją dawnymi epokami, odkryciami archeologicznymi, kultem tradycji przedchrześcijańskiej i zainteresowaniem okultyzmem w szerokim tego słowa znaczeniu.

bachantka, łc., (kapłanka Bachusa) (...) (fig.). [Arct 33]

byk (...) jedna z 12-tu konstelacji zodiaku (fig.) (...) [Arct 86]

Słownik Arcta notuje również jako jedyny znaczenia związane semantycznie z polem *religia-kościół* (np. *agnusek*, *ambona*, *ampułka*, *Baranek boży*), nieobecne w formie ilustrowanej w słowniku E. Sobol.

ampułka, dzbaneczek szklany do wina i wody, używany przy Mszy św. (fig.) [Arct 14]

Tę prawidłowość, jak się wydaje, tłumaczy dziedzictwo związane ze słownikami PWN, które w epoce komunizmu celowo redukowały znaczenie tego rodzaju leksykonu. Również polaryzacja postaw współczesnych użytkowników słownika wpływać może na niechęć do ukazywania w szczególny sposób słownictwa religijnego na tle innych, bardziej obiektywnych i niepodlegających wartościowaniu użytkownika, pól tematycznych.

Burzliwy przełom XIX i XX stulecia być może wpłynął natomiast na dość interesującą przewagę liczbową słownictwa związanego z wojskiem i wojną w słowniku Arcta. O ile oba słowniki dość chętnie notują nazwy broni i oręża, zwłaszcza używanych w dawnych wiekach (*armata, bagniet, berdysz* [A, S]/*bardysz* [A], *buńczuk, buzdygan*), słownik Arcta wchodzi tematycznie w kolejne subpola. Nie tylko bowiem objaśnia znaczenia dawnych rodzajów broni i oręża (*baran, basałyk, brzeszczot, bułat*). Notuje również szereg interesujących wyrazów odnoszących się do elementów fortyfikacyjnych (*ambrazura, bastjon, baszta, berma, blohkausz*) i części umundurowania (*bermyca, buljony*), por.:

berma, w fortyfikacjach odstęp poziomy między wałem a rowem służący do wzmocnienia nasypu (fig.). [Arct 48]

bermyca, duży futrzany kołpak wojskowy (2 ig.). [Arct 48]

buljony, złote lub srebrne kręcone frendzle u szlif wyższych oficerów (f.). [Arct 82]

V. CZŁOWIEK I TECHNIKA

Słownik Arcta góruje również nad słownikiem pod red. Elżbiety Sobol w zakresie wykorzystania ilustracyjnego pola głównego związanego z szeroko pojętą techniką. Oba słowniki referują co prawda pojedyncze znaczenia związane z budownictwem (*akwedukt, absyda/apsyda, architrav, arkada, bazylika*). Niemniej jednak to w słowniku Arcta odnajdziemy sporo eksplikacji multimodalnych odnoszących się do rodzajów budowli (*altana, amfiteatr, arena, barak, bulwark*) i części budowli (np. *abakus, ankra, atyka, balkon, balustrada, bankajz, bant, baza/bazis, blanki, bonie, brama, buksztele*).

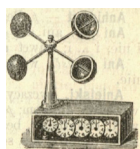

bankajz, hak duży, zagięty, podtrzymujący rynnę i t. p. (fig.). [Arct 38]

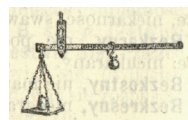
buksztele, łuki ze zbitych desek, na których muruje się sklepienie, krążyny (fig.) [Arct 82]

Podobną przewagę widać w polu *urządzenia i maszyny*, które w całości zapełniają eksplikacje ze słownika Michała Arcta. W opracowaniu tym objaśnianych jest sporo znaczeń urządzeń jako takich, np. *akumulator, alembik, alkoholometr, aerometr, anemometr, barometr, bezmian/przezmiar, busola*, por.:

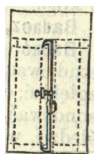

anemometr, wiatromierz, przyrząd do rozpoznawania siły i kierunku wiatru (f.). [Arct 15]

bezmian, przezmiar, rodzaj wagi, składającej się z drążka nierównoramiennego z podziałką, mającego ruchomy ciężarek z jednej strony a talerzyk z drugiej (fig.). [Arct 50].

Pojawiają się również objaśnienia nazw źródeł energii, np. *baterja elektryczna, galwaniczna* (przy haśle *bateria*), *butelka lejdejska* (przy haśle *butelka*). Autorzy nie stronią od techniki ilustracyjnej także przy objaśnianiu znaczeń części maszyn, mechanizmów i urządzeń, np. *ankier, bagnetsztanga, balansjer, banda, bek, biegun, blok, brener, buksa/buks*.

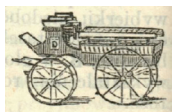
◀ bagnetsztanga, pręt żelazny z rączką, za pokręceniem jej zamykający okno (fig.). [Arct 34]

brener, *nm.*, palnik u lampy (fig.). [Arct 73] ▶

Skąd takie zainteresowanie techniką w słowniku Arcta, skłaniające do zilustrowania znaczeń definicją i rysunkiem? Jak się wydaje, wiele wspólnego z tym miał dynamiczny rozwój techniki w dziewiętnastym wieku. Sporo spośród przytoczonych wyrazów, zwłaszcza odnoszących się do części budowli i części urządzeń, pochodzi z różnego rodzaju gwar profesjonalnych. Wielość tego rodzaju profesjolektów, silnie zróżnicowanych na terenach dawnych zaborów, wpłynęła zapewne na konieczność objaśnienia znaczącej liczby znaczeń technicznych.

Grupę słownictwa technicznego zamykają wyrazy odnoszące się do transportu. Tu, w przeciwieństwie do budownictwa i maszyn, oba analizowane słowniki notują w sposób zrównoważony znaczenia z podpoła. W obu opracowaniach objaśnione są znaczenia wyrazów *balon, brek i bryczka*.

brek, *ang.*, rodzaj powozu otwartego, w którym dla siedzących są 2 ławki wzdłuż, jedna naprzeciw drugiej; B. kolejowy, podwyższone miejsce ponad wagon, w którym siedzi brekowiec. [Arct 72]

brek „odkryty, czterokołowy pojazd konny na resorach, z bocznymi ławkami” [Sobol 84]

Ilustrowany słownik języka polskiego pod red. E. Sobol wzmiankuje również *amfibię* i *autobus*.

amfibia 1. „samochód lub czołg przystosowany do poruszania się po lądzie i wodzie; także: samolot dostosowany do startowania z wody i z lądu i do lądowania zarówno na gruncie stałym, jak i na wodzie” (...). [Sobol 36]

Słownik Arcta ilustruje natomiast znaczenia słów: *aerostat*, *banda*, *bicykl*, *bieda/biedka*, *bocianie gniazdo*, *boje*, *bryg*.

bieda, biedka, łc., wózek bez kozła o dwóch kołach (fig.). [Arct 55]

bryg, *ang.*, mały statek dwumasztowy z pełnym ożaglowaniem (fig.). [Arct 76]

VI. CZŁOWIEK I PRZYRODA

W ostatnim z analizowanych dużych pól tematycznych, *człowiek i przyroda*, wielokodowo objaśniane były znaczenia przynależące do następujących obszarów semantycznych: *niebo i wszechświat*, *ziemia*, *świat roślin i świat zwierząt*.

Pierwsze dwa pola: *niebo i wszechświat* oraz *ziemia*, gromadzące słownictwo odnoszące się do opisu i podboju Kosmosu, ukształtowania Ziemi oraz bogactwa minerałów i pierwiastków, wypełniają wyłącznie hasła pochodzące ze słownika M. Arcta: *agat*, *alun*, *astrolabia/astrolabium*, *bazalt*, *brzeg*, *brylant*. Widać zatem szczątkowe wyzyskanie możliwości tych jakże produktywnych pól.

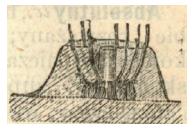
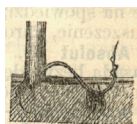
W najbardziej bogaty sposób wykorzystane zostały przez autorów obu słowników pola tematyczne związane ze światem roślin i światem zwierząt. To właśnie tego rodzaju znaczenia były w obu opracowaniach najchętniej ilustrowane.

Przewagę słownika Arcta widać w znaczeniach ilustrujących budowę roślin. Słownik pod red. E. Sobol objaśnia tutaj wyłącznie znaczenie wyrazu *bylina*:

„wieloletnia (trwała) roślina zielna tracąca na zimę pędy nadziemne, a zachowująca część podziemną” [Sobol 92].

Natomiast słownik Arcta ilustruje znaczenia wyrazów: *ablegier*, *baldaszek*, *baldaszkogron*, *bazia* i *blizna*.

ablegier (-gra) *nm.*, gałązka, odcięta od krzaka i zasadzona osobno, odkład (2 f.). [Arct 1]

W odróżnieniu od znaczeń związanych z budową roślin znaczenia odnoszące się do konkretnych roślin pojawiają się w dużej ilości w obu słownikach:

- oba słowniki objaśniają multimodalnie znaczenia słów: *agawa*, *agrest*, *amarylis*[S]/*amarylka*[A], *ananas*, *arnika*, *aster*, *babka*, *bagno*[A]/*bagno* *zwyczajne*[S], *bakłażan*, *bambus*, *banan*, *baobab*, *bawełna*, *begonia*[S]/*begonja*[A], *berberys*, *bieluń*, *bluszcz*, *bodziszek*, *bób*, *bratek*, *brzoskwinia*, *bulwa*, *burak*;

baobab, olbrzymie drzewo zwrotnikowe o owocach jadalnych, *adansonja* (f.). [Arct 38]

baobab bot. „ogromne, długowieczne drzewo o białych kwiatach i dużych jadalnych owocach w kształcie ogórka, rosnące na sawannach podzwrotnikowej Afryki” [Sobol 58]

- słownik Arcta objaśnia znaczenia następujących wyrazów: *akacja*, *akant*, *alga*, *aloes*, *amarant*, *anemona*, *anyż*, *babimór*, *badjan*, *banksja*, *beladonna*, *bez lilak*, *blekot*, *blawatek*, *boćwina*, *Boże drzewko* (przy haśle *boży*), *brezylja*/*brezylka*, *brodawiec*, *brodawnik*, *brukiew*, *brusznica*/*bruśnica*, *brzost*, *brzoza*, *bukszpan*, *buldenez*, *bylica boże drzewko*, *drzewo bobkowe* (przy haśle *bobkowy*);

babimór, roślina: widłak goździsty, *likopodjum*. (fig.). [Arct 32]

- słownik pod red. E. Sobol objaśnia znaczenia z następujących słów: *agrest*, *aksamitka*, *arbuż*, *arcydziegiel*, *aronia*, *awokado*, *batat*, *bez czarny*, *bonsai*, *borówka*, *brokuł*, *brukselka*, *bylica*.

arcydzięgiel bot. „roślina zielna o silnym przyjemnym zapachu, stosowana jako zaprawa do wódek, dekoracja do tortów i jako lek; litwor” [Sobol 44]

Autorzy obu słowników ilustrują wielokodowo znaczenia odnoszące się do różnorodnych typów roślin, leśnych i łąkowych, owoców i warzyw, roślin egzotycznych i ozdobnych. Pojawiają się również pojedyncze ilustracje dla nazw drzew.

Nieco mniejszą grupę tematyczną, wciąż jednak dominującą nad innymi, stanowią znaczenia odnoszące się do zwierząt. Tylko w niewielkim stopniu ustępują one liczbowo polu związanemu ze światem roślin. W obu słownikach mamy nieliczną grupę słów przynależących semantycznie do pola związanego z hodowlą i opieką nad zwierzętami, stosunkiem człowieka do zwierząt. Oba opracowania notują tutaj *akwarium*[S]/*akwarjum*[A] oraz *barć*.

barć, rz. ż., dziupla w drzewie, gdzie pszczoły się gnieźdzą, ul wydrążony w drzewie (fig.). [Arct 40]

barć „dziupla z gniazdem pszczół lub otwór wydrążonych w żywym drzewie w lesie dla umieszczenia roju pszczół; także: kłoda z wydrążonym otworem dla roju” [Soból 58]

Słownik Acta notuje ponadto wyrazy *bizun* i *budka*, a słownik pod red. E. Sobol – *błystkę*. Analogicznie jednak jak w przypadku roślin najczęściej ilustrowanych znaczeń przypada na konkretne gatunki zwierząt.

Oba słowniki objaśniają znaczenia następujących wyrazów: *albatros*, *aligator*, *alka*, *alpaka*, *angora*[S]/*koza angorska*[A – przy hasle *angora*], *antylopa*, *ara*, *barwinek*, *bawół*, *bazyliszek*, *bażant*, *bielinek*, *bizon*, *boa*, *bocian*, *borsuk*, *bóbr*, *buldog*.

bazyliszek, gatunek jaszczurki (f.) [Arct 44]

bazyliszek (...) 2. zool. „nadrzewna jaszczurka, której samiec ma na grzbiecie, tylnej części głowy i ogonie grzebień” [Sobol 62]

Słownik Arcta objaśnia znaczenia następujących wyrazów: *admiral*, *agami*, *akсолотл*, *aktynja*, *ameba*, *armadyl*, *babirusa*, *baran*, *barczatka*, *bawena*, *bąk*, *bekas*, *berkut*/*birkut*, *bezlotek*, *białka*, *białozór*, *biernatek*, *blotniak*, *blotniarka*, *bobak*,

bobroszczur, bojownik, bokopływy², bombardjer, bonończyk, borowiec, brzana, brzegowiec, byk.

bobak, gatunek świstaka, gryzoń, zamieszkujący okolice stepowe (fig.). [Arct 65]

bokopływy, ryby o ciele spłaszczonym, pływające na płask (fig.), flondry. [Arct 67]

Słownik pod red. E. Sobol objaśnia znaczenia następujących wyrazów: *amazonka, anakonda, basset, batalion, bernardyn, biedronka, bokser.*

batalion (...) 2. „przelotny ptak charakteryzujący się kryzą z różnobarwnych piór, gnieźdzący się na torfiastych łąkach w Europie i Azji” [Sobol 61]

Jak wywnioskować można z powyższego wykazu, multimodalnie objaśniane są znaczenia odnoszące się zarówno do zwierząt domowych, jak i dzikich, ssaków na równi z gadami, ptakami i owadami.

Podsumowanie

Jak zatem widać, oba słowniki toczą pewnego rodzaju dialog z tradycją ilustrowania znaczeń w opracowaniach referencyjnych. Widać wyraźnie nadreprezentację pól tematycznych związanych w szczególności z muzyką (instrumenty muzyczne), sztukami plastycznymi, światem roślin i zwierząt (gatunki).

W porównaniu z *Ilustrowanym słownikiem języka polskiego* pod red. E. Sobol słownik Michała Arcta nie stroni od definicji wielokodowych, odnoszących się do części ciała, leków i sposobów leczenia, przedmiotów codziennego użytku, w tym ubrań i ozdób, budownictwa, urządzeń i maszyn, wojska i wojny, wreszcie religii i szeroko rozumianej tradycji. Pod tym względem jest to opracowanie o wiele bogatsze od słownika PWN-u.

Dziwi słabe wyzyskanie w obu opracowaniach multimodalności związanej z jedzeniem i jego przygotowaniem, czasem wolnym i sportem, także pracą (narzędzia). Na marginesie warto wspomnieć, że oba słowniki pod względem gramatycznej przynależności ilustrowanych znaczeń nie wychodzą poza rzeczowniki,

² Jest to jedyne znaczenie gatunkowe, odnoszące się do zwierząt, które doczekało się ilustracji.

choć prawdopodobnie z powodzeniem można by eksplikować słownie i ilustracyjnie znaczenia czasownikowe, przymiotnikowe, liczebnikowe czy przyimkowe.

Spojrzenie na całkowicie niewyżytkane w obu słownikach pola tematyczne pozwala również wysunąć ciekawe wnioski. Nawet przy uwzględnieniu powyżej wskazanych ograniczeń gramatycznych okazuje się, że autorzy zrezygnowali z ilustrowania wyrazów odnoszących się do chorób, określeń fizyczności człowieka, stanów psychicznych, relacji międzyludzkich, edukacji i oświaty, przemysłu, kategorii fizycznych (materia, przestrzeń, czas liczenie). Przyczyny takiego stanu rzeczy mogą być różne. Niektóre pola tematyczne, zwłaszcza abstrakcyjne (stany psychiczne, relacje międzyludzkie), wydają się trudniejsze koncepcyjnie do eksplikowania ilustracjami. Inne (choroby, określenia fizyczności człowieka) być może były omijane na drodze swoistej autocenzury. Ich zamieszczenie mogłoby skutkować mniejszą popularnością opracowania leksykograficznego. Dla niektórych pól tematycznych (edukacja, przemysł, kategorie fizyczne) trudno odnaleźć satysfakcjonującą przyczynę nieobecności. Z pewnością temat ten wymaga bardziej wyczerpujących przemysłu.

Oprócz tradycji leksykograficznej słownik pod red. E. Sobol toczy swoisty dialog ze słownikiem M. Arcta. Jak zostało wskazane na początku, niemal jedna trzecia ilustrowanych znaczeń pokrywa się w obu słownikach. Słownik nowszy powieliła zatem rozwiązania tematyczno-ilustracyjne słownika starszego. Widać to bardzo wyraźnie w przypadku wyrazów z perspektywy ostatnich lat archaicznych, przynależących do biernego zasobu słownictwa, typu: *akselbant*, *bałałajka*, *binokle*, *brek*, *buńczuk*, *buzdygan*, które zostały zilustrowane w słowniku pod red. E. Sobol prawdopodobnie tylko ze względu na słownik-pierwowzór.

Bibliografia

- Al-Kasimi A., 1977, *Linguistics and bilingual dictionaries*, Leiden.
- Arct M., 1916, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa.
- Batko-Tokarz B., 2008, *Tematyczny podział słownictwa w Wielkim słowniku języka polskiego* [w:] R. Przybylska, P. Żmigrodzki (red.), *Nowe studia leksykograficzne* 2, Kraków, s. 31-48.
- Biesaga M., 2016, *Pictorial Illustration in Dictionaries. The State of Theoretical Art* [w:] T. Margalitadze, G. Meladze (red.), *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress. Lexicography and Linguistic Diversity*, Tbilisi 2016, s. 99-108 lub <http://euralex2016.tsu.ge/>.
- Gangla L.A., 2001, *Pictorial Illustrations in Dictionaries*, praca magisterska, Uniwersytet w Pretorii, Pretoria, www.repository.up.ac.za/dspace/handle/2263/22862.
- Hupka W., 1989, *Die Bebilderung und sonstige Formen der Veranschaulichung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch* [w:] F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand,

- L. Zgusta (red.), *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography*, t. 1, Berlin/New York, s. 704-726.
- Kemmer K., 2014, *Rezeption der Illustration, jedoch Vernachlässigung der Paraphrase?* [w:] C. Müller-Spitzer (red.), *Using Online Dictionaries*, Berlin/Boston, s. 251-278.
- Kurzowa Z., 1999, *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń*, Kraków.
- Lew R., Doroszevska J., 2009, *Electronic Dictionary Entries with Animated Pictures: Lookup Preferences and Word Retention*, „International Journal of Lexicography”, 3, s. 239-257.
- Sobol. E. (red.), 1999, *Ilustrowany słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Stein G., 1991, *Illustrations in Dictionaries*, „International Journal of Lexicography”, 2, s. 100-127.

**Method of creating illustrated dictionaries before and today
(M. Arct's *Illustrated Dictionary of Polish*
and *Illustrated Dictionary of Polish* by E. Sobol)**

Summary

In this paper I would like to characterize both, mental dialogue and opposition, existing in the Polish illustrated dictionaries (Arct 1916, Sobol 1999). Differences as well as similarities between this two reference works will be indicated. I will focus on the thematic (semantic) fields which were activated during the illustration process. As a result, thematic fields, rich in multimodal explanations, would be indicated along with the ones neglected graphically.

Key words: lexicography, illustrated dictionaries, multimodality.

Słowa kluczowe: leksykografia, słowniki ilustrowane, multimodalność